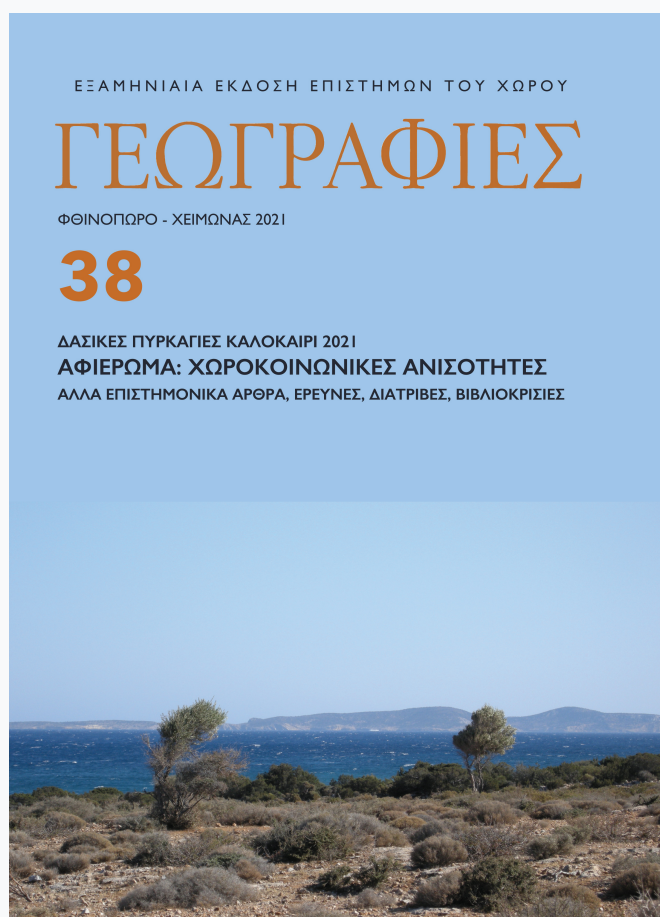

Γεωγραφίες

Αρ. 38 (2021)

Γεωγραφίες, Τεύχος 38, 2021

ΧΩΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Βάλια Αρανίτου, Μανόλης Μανιούδης

ΧΩΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΣΤΟ ΛΙΑΝΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

Βάλια Αρανίτου¹, Μανόλης Μανιούδης²

Περίληψη

Το λιανικό εμπόριο αποτελεί έναν από τους σημαντικούς κλάδους της ελληνικής οικονομίας συμμετέχοντας με ισχυρό αποτύπωμα τόσο στην ακαθάριστη προστιθέμενη αξία όσο και στην απασχόληση. Η οικονομική ύφεση και η πολιτική της εσωτερικής υποτίμησης που την ακολούθησε, επιτάχυνε μια σειρά σημαντικών μετασχηματισμών στον κλάδο οι οποίοι επιδρούν τόσο στην οικονομική όσο και στην χωρική διάρθρωση του. Η πανδημία της COVID-19 φαίνεται ότι επιταχύνει τις συνθήκες ενεργοποίησης ενός τριπλού διττού δυισμού. Η κρίση φαίνεται να ευνοεί τη συγκεντροποίηση του κύκλου εργασιών στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις σε σύγκριση με τις πολύ μικρές (micro) και τις μικρές, ενώ δημιουργεί ανισότητες τόσο περιφερειακά όσο και σε κλαδικά. Σε χωρικό επίπεδο, χρησιμοποιώντας ως μελέτη περίπτωσης της Αττικής βλέπουμε ότι καταγράφονται διαφοροποιήσεις και ανισότητες πριν το ξέσπασμα της πανδημίας. Ο σκοπός του συγκεκριμένου άρθρου είναι να παρουσιάσει τις γενικότερες αντιθέσεις που αναδύονται, οικονομικές και χωρικές ανισότητες σχολιάζοντας τη μακροχρόνια προοπτική του κλάδου.

Λέξεις κλειδιά: λιανικό εμπόριο, ανισότητες, κινητικότητα

Space and economic inequalities and the retail industry: The case study of Attica

Valia Aranitou, Manolis Manioudis

Abstract

Retail trade is one of the most important sectors of the Greek economy as it contributes to the total added value and to employment. The economic depression and the economic policy of austerity that followed the three Memoranda accelerated the course of transformation which had influenced its economic and geographic structure. Additionally the economic crisis due to the COVID-19 pandemic seems to activate three discrete dualisms. The crisis seems to favor the concentration of turnover into large enterprises creating at once regional and sectoral inequalities. However the case of Attica shows that these inequalities had been set into the fore before the pandemic of COVID-19. The aim of this paper is to present those dualisms and inequalities that are emerging in the retail trade sector and how these inequalities would influence its development.

Key words: retail trade, inequalities, mobility

1. Πανεπιστήμιο Κρήτης & INEMY-ΕΣΕΕ (varanitou@esee.gr) [corresponding author]

2. Διεθνές Πανεπιστήμιο Ελλάδος & INEMY-ΕΣΕΕ (manioudis@esee.gr)

Εισαγωγή: Η ελληνική οικονομία μεταξύ των Συμπληγμάτων

Η ελληνική οικονομία αποτελεί μια μικρή ανοικτή οικονομία συνδεδεμένη άρρηκτα, μετά τη συγκρότηση της Οικονομικής Νομισματικής Ένωσης (ΟΝΕ), με τις υπόλοιπες οικονομίες-μέλη του Ευρωσυστήματος. Ειδικότερα, δεδομένου ότι πρόκειται για μια οικονομία υπό καθεστώς αποβιομηχάνισης και έντονης τριτογενεποίησης, η σημασία του διεθνούς-ευρωπαϊκού περιβάλλοντος μοιάζει να είναι ακόμα πιο έντονη. Η ένταξη της ελληνικής οικονομίας στην ΟΝΕ, όπως έχει αποδειχτεί από μια πλειάδα εμπειρικών και θεωρητικών μελετών, σήμανε την απουσία της κρατικής προστασίας (μέσω δασμών) προς τις ελληνικές βιομηχανίες (Hadjimichalis, 2018· Liddle, 2009). Η απουσία αυτή, σε συνδυασμό με το σημαντικό έλλειμμα ιδιωτικών κυρίως επενδύσεων σε τεχνολογικό εκσυγχρονισμό, επιτάχυνε τις διεργασίες αποβιομηχάνισης επιδρώντας στην κλαδική εξειδίκευση της ελληνικής οικονομίας στρέφοντάς την προς τον τουρισμό, τις μεταφορές και το εμπόριο. Το εμπόριο μάλιστα αναδείχτηκε σταδιακά, σε έναν ιδιαίτερα σημαντικό κλάδο τόσο από την οπτική της συμμετοχής στο ΑΕΠ (12%) όσο και κυρίως από εκείνη της απασχόλησης (18%).

Ωστόσο, το εμπόριο και ιδιαίτερα το λιανικό εμπόριο συμπυκνώνει ένα ακόμα κρίσιμο χαρακτηριστικό της ελληνικής κοινωνικοοικονομικής δομής, αυτό του πολύ μικρού μεγέθους των επιχειρήσεων. Και ενώ η αποβιομηχάνιση «εξαφάνισε» τη μικρή βιοτεχνία, η πολύ μικρή εμπορική επιχείρηση άνθισε, αποτελώντας άλλοτε μια εύκολη διέξοδο στο πρόβλημα της ανεργίας και άλλοτε μια «εύκολη» άσκηση στο εγχείρημα της επιχειρηματικότητας (επιχειρηματικότητα ανάγκης). Ταυτόχρονα, το λιανικό εμπόριο αναπτύχθηκε, διατηρήθηκε και προσέδωσε έναν ξεχωριστό χαρακτήρα στα κέντρα των πόλεων. Ιδιαίτερα τη δεκαετία του 1990-2000 η μικρή εμπορική επιχείρηση κατέκλυσε το «χώρο», αφού βρισκόταν από τα ισόγεια των πολυκατοικιών μέχρι εσωτερικούς δρόμους, μακριά από δομημένες αγορές. Νέες εμπορικές πιάτσες έκαναν την εμφάνισή τους αλλάζοντας τα κέντρα των πόλεων και των συνοικιών σε βαθμό μάλιστα που άλλαζαν τη δομή και το χαρακτήρα ολόκληρων περιοχών (π.χ. Κηφισιά, Περιστέρι). Ταυτόχρονα, σε συνδυασμό με την ανάπτυξη του real estate, και σε σχετική απόσταση από τα κέντρα των πόλεων, αναπτύχθηκαν πολυώροφα, malls

και εκπτωτικά χωριά. Τα τελευταία συνέβαλαν, μεταξύ άλλων, στην ανάπτυξη νέων καταναλωτικών προτύπων μετασχηματίζοντας το εμπόριο σε έναν κλάδο δύο ταχυτήτων. Έτσι λοιπόν το ξέσπασμα της παγκόσμιας χρηματοπιστωτικής κρίσης του 2009 βρίσκει το λιανικό εμπόριο ενώπιον ενός ιδιότυπου δυισμού. Αφενός οι μικρές και πολύ μικρές επιχειρήσεις αποτελούν αριθμητικά τη συντριπτική πλειονότητα και αφετέρου μεγάλες πολυεθνικές διασπαρμένες σε όλες τις εμπορικές γειτονιές και κυρίως στα malls αντιπροσωπεύουν μία από τις πλέον ελκυστικές επιλογές για τους καταναλωτές.

Έτσι, η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση, που μετατράπηκε στην Ελλάδα σε δημοσιονομική,³ ανέδειξε τα προβλήματα αλλά και τις στρεβλώσεις του εγχώριου παραγωγικού υποδείγματος το οποίο σε μικροοικονομικούς όρους σχετίστηκε με την χαμηλή κερδοφορία, τις περιορισμένες επενδύσεις και την υψηλή ανεργία (Tsoulfidis and Tsaliki, 2014). Στο πλαίσιο αυτό εντάθηκε ακόμα περισσότερο και ο δυισμός στο λιανικό εμπόριο. Ωστόσο το ξέσπασμα της πανδημίας COVID-19 θέτει την οικονομία σε νέα ύφεση δημιουργώντας σημαντικούς κλυδωνισμούς τόσο στην μακροοικονομική εικόνα της ελληνικής οικονομίας όσο στην καθαυτό διάρθρωση της πραγματικής οικονομίας και της επιχειρηματικότητας. Στο επίπεδο αυτό η συζήτηση περί της αναγκαιότητας ενός νέου παραγωγικού υποδείγματος, με αφορμή το *Σχέδιο Ανάπτυξης για την Ελληνική Οικονομία 2020* (Έκθεση Πισσαρίδη), έβαλε ξανά στο στόχο την μικρή και μεσαία επιχειρηματικότητα –μεγαλύτερο τμήμα της οποίας αποτελεί το λιανικό εμπόριο– σημειώνοντας πως οι ΜΜΕ είναι εμπόδιο στην ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας. Σύμφωνα με τη λογική της έκθεσης οι μεγάλες επιχειρήσεις μπορούν να πετύχουν ευκολότερα υψηλότερη παραγωγικότητα λόγω των οικονομικών κλίμακας και της ικανότητας τους να εντάσσουν τη γνώση στην παραγωγική τους διαδικασία (Pitelis and Antonakis, 2003).

Στο πλαίσιο αυτό –και σε γραμμική συνάφεια με το ξέσπασμα της πανδημίας της COVID-19– φαίνεται ότι επιχειρείται μια δημιουργική καταστροφή από τα πάνω (creative destruction from above to bottom) έχοντας ως στόχο τη συγκεντροποίηση της αγοράς μέσα από την παροχή κινήτρων στις μεγάλες επιχειρήσεις. Ήδη η πανδημία της COVID-19 φαίνεται πως διανοίγει τις ανισότητες μεταξύ των μεγάλων και των μικρών επι-

χειρήσεων καθώς οι μικρού μεγέθους επιχειρήσεις δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν την κρίση της πανδημίας με τεχνολογικές καινοτομίες όπως η τηλεργασία (Djankov and Panizza, 2020) ή με την (οργανωμένη) υιοθέτηση διαδικτυακών πωλήσεων.

Όμως στην Ελλάδα, το 97,4% των επιχειρήσεων είναι *micro* επιχειρήσεις εισφέροντας το 17,6% της συνολικής προστιθέμενης αξίας και το 62% της απασχόλησης (SBA Fact Sheet, 2019). Αναπόδραστα επομένως η αύξηση του μεγέθους δεν μπορεί να υλοποιηθεί μέσω μιας επιθετικής πολιτικής επαύξησης μεγέθους (με κίνητρα προς τις μεγάλες επιχειρήσεις) αλλά μέσω συνεταιρισμών, συμπράξεων και κρατικής υποστήριξης των ΜμΕ, με φροντίδα για την παραγωγική τους αναβάθμιση και την αποφυγή ολιγοπωλιακών καταστάσεων (Λαμπριανίδης, 2020). Η επέλαση μιας *δημοουργικής καταστροφής* από τα πάνω με αφορμή την COVID-19 θα επιφέρει σημαντικές συνέπειες στο οικοσύστημα των μικρών επιχειρήσεων σε διάφορους κλάδους. Ειδικότερα στο οικοσύστημα του λιανικού εμπορίου οι μετασχηματισμοί (που προετοιμάζονταν από την δημοσιονομική κρίση και επιταχύνθηκαν λόγω της αναγκαιότητας του ψηφιακού μετασχηματισμού) αναμένονται *σαρωτικοί*.

Στο πλαίσιο των ανωτέρω εξελίξεων και εκτιμήσεων η παρούσα εργασία επιχειρεί να αποτυπώσει μια εικόνα στιγμής του οικοσυστήματος του λιανικού εμπορίου. Αυτό διενεργείται μέσα από δύο ενότητες. Στην πρώτη ενότητα της παρούσας μελέτης επιχειρείται η χαρτογράφηση της πορείας του λιανικού εμπορίου κατά την περίοδο της COVID-19 αναδεικνύοντας τους δυσμούς και τις δυνητικές ανισότητες που επιταχύνονται λόγω της πανδημίας. Στην δεύτερη ενότητα επιχειρούμε, μέσω της μελέτης της κινητικότητας των επιχειρήσεων (εμπορίου και εστίασης), μια πρώιμη χαρτογράφηση των γεωχωρικών ανισοτήτων που εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές της Αττικής. Η περίοδος αναφοράς είναι ο Σεπτέμβριος του 2019 (πριν το ξέσπασμα της πανδημίας) αλλά τα ευρήματά της είναι ενδεικτικά της κατάστασης που επικρατούσε στην αγορά ακόμα και πριν ξέσπασμα της πανδημίας.

1. Η πορεία του λιανικού εμπορίου κατά την post COVID-19 (;) περίοδο: Οι τρεις άξονες της ανισότητας

Το λιανικό εμπόριο πριν ακόμα από το ξέσπασμα της πανδημίας και παράλληλα με την εμφάνιση των *malls* και εκπρωτικών χωριών βιώνει τις ωδίνες του ψηφιακού μετασχηματισμού. Η αυξημένη σημασία των κοινωνικών δικτύων (*social media*), τα *Beacons* αλλά και η πολυκαναλική πώληση (*omni-channel*), η οποία ενοποιεί τα φυσικά (*offline*) και τα ψηφιακά (*online*) κανάλια, μετασχηματίζουν την εμπειρία του καταναλωτή και επιταχύνουν τις μεταλλαγές σε επίπεδο εμπορικών καταστημάτων. Όπως αποδεικνύεται, ακόμα και σε διεθνές επίπεδο, ο βαθμός υιοθέτησης των τεχνολογιών της 4BE από τις επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου δημιούργησε πολλαπλές ταχύτητες μεταξύ τους.

Σε ένα παράλληλο επίπεδο, το λιανικό εμπόριο αποτέλεσε έναν από τους κλάδους που επλήγησαν ιδιαίτερα μετά το ξέσπασμα της πανδημίας. Ο υγειονομικός φόβος, το μεγάλο *lockdown* αλλά και η καταναλωτική αβεβαιότητα, αποτέλεσαν εξαιρετικά *δυσμενείς παράγοντες* που επηρέασαν αρνητικά τον κύκλο εργασιών των εμπορικών επιχειρήσεων. Είναι χαρακτηριστικό πως η Inditex, η ιδιοκτήτρια εταιρεία των καταστημάτων *Zara*, κατέγραψε μείωση των πωλήσεων της κατά 44% μετά το ξέσπασμα της πανδημίας κλείνοντας αρκετά από τα καταστήματά της.⁴ Επιπρόσθετα, ο φτωχός ψηφιακός μετασχηματισμός κυρίως των μικρών εμπορικών επιχειρήσεων αποτέλεσε μια από τις αιτίες για την όξυνση των διαφοροποιήσεων μεταξύ των επιχειρήσεων.

Στην Ελλάδα η πανδημία της COVID19 λόγω της σημαντικής εξάρτησης της οικονομίας από τον τουρισμό προκάλεσε μια σειρά ασύμμετρων επιπτώσεων (Αρανίτου, 2020). Αναμφίβολα τα όρια του παραγωγικού υποδείγματος δημιούργησαν (λόγω της έντονης διασυνδεσιμότητας με το τουριστικό προϊόν) σειρά επιπτώσεων σε άλλους κλάδους της ελληνικής οικονομίας (καταλύματα, μεταφορές, εστίαση κ.λπ.). Σε συνάφεια με τα παραπάνω, η πανδημία φαίνεται πως επιταχύνει μια σειρά από ανισότητες εντός του καθατού οικοσυστήματος του λιανικού εμπορίου καθώς οι αρνητικές συνέπειες κατανέμονται με διαφορετική ένταση αναλόγως του μεγέθους της επιχείρησης, της περιφέρειας στην οποία εδρεύει αλλά του υποκλάδου στον οποίο δραστηριοποιείται. Η ενεργοποίηση αυτής της τριεπί-

πέδης διαδικασίας ανισοτήτων φαίνεται ότι προετοιμάζει ένα σημαντικό μετασχηματισμό του λιανικού εμπορίου, ο οποίος αναμένεται να μεταβάλει τα δομικά-ιστορικά χαρακτηριστικά του κλάδου.

Σε πρώτο επίπεδο, και σύμφωνα με τις υφιστάμενες στατιστικές που δημοσιεύει η ΕΛ.ΣΤΑΤ., οι εμπορικές επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου που τέθηκαν σε αναστολή λειτουργίας σημείωσαν πτώση του κύκλου εργασιών τους κατά -30,2% για το δεύτερο τρίμηνο του 2020 σε σύγκριση με το αντίστοιχο τρίμηνο του 2019 (ΕΛ.ΣΤΑΤ., 2020: 5). Όπως διαφαίνεται, όμως, η πτώση αυτή δεν είναι σε καμία περίπτωση οριζόντια αλλά διαφοροποιείται αναλόγως του μεγέθους της επιχείρησης αλλά και του υποκλάδου στον οποίο δραστηριοποιείται. Το αρνητικό αποτύπωμα της πανδημίας είναι εντονότερο στις μικρότερες επιχειρήσεις καθώς και πάλι σύμφωνα με τα ίδια στοιχεία οι επιχειρήσεις που τηρούν διπλογραφικά βιβλία –δηλαδή οι μεγαλύτερες– καταγράφουν μόνο μια οριακή μείωση της οικονομικής τους δραστηριότητας (-3,7%) (σ. 6). Το στοιχείο αυτό δείχνει την αυξημένη ανθεκτικότητα των μεγαλύτερων επιχειρήσεων έναντι των μικρών η οποία αφενός οφείλεται στο γεγονός ότι αξιοποίησαν το συγκριτικό πλεονέκτημα του ηλεκτρονικού εμπορίου (οργανωμένα e-shops) και αφετέρου από το γεγονός ότι αρκετές από αυτές δραστηριοποιούνται στον κλάδο των supermarkets και των φαρμακείων ο οποίος και γνώρισε σημαντική μεγέθυνση κατά το δεύτερο τρίμηνο του 2020. Στο επίπεδο αυτό, και με βάση το κριτήριο του μεγέθους, διαμορφώνεται μια τάση συγκεντροποίησης του κύκλου εργασιών η οποία αναμένεται να διανοίξει ακόμα περισσότερο το άνοιγμα μεταξύ των μεγάλων και των μικρών επιχειρήσεων του λιανικού εμπορίου. Παράλληλα οι διαταράξεις που υφίσταται η εφοδιαστική αλυσίδα, αλλά και η επέλαση μιας λογικής «αποπαγκοσμιοποίησης» της διεθνούς οικονομίας, εκτιμάται ότι θα επηρεάσει τη λειτουργία των επιχειρήσεων σε διεθνές επίπεδο. Στο πλαίσιο αυτής της σημαντικής απορρύθμισης οι μεγαλύτερες και περισσότερο οργανωμένες επιχειρήσεις εκτιμάται ότι θα εδραιωθούν περισσότερο αποσπώντας σημαντικά μερίδια της αγοράς (Kara and Liadze, 2020).

Όμως ακόμα και μέσα στο οικοσύστημα των μικρότερων επιχειρήσεων η κατανομή των αρνητικών συνεπειών της κρίσης δεν είναι σε καμία περίπτωση οριζόντια. Με βάση τα πρωτογενή δεδομένα της έρευ-

νας του INEMY-ΕΣΣΕΕ, για τις μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις του λιανικού εμπορίου, οι επιπτώσεις στον κύκλο εργασιών, στην επισκεψιμότητα των καταστημάτων αλλά και στις προσδοκίες των επιχειρήσεων δεν κατανέμονται ισόρροπα και στη βάση μιας κανονικότητας. Αναμφίβολα, μια από τις βασικές επιπτώσεις της πανδημίας είναι η αύξηση της έντασης των διακλαδικών και διαπεριφερειακών ανισοτήτων μεταξύ των εμπορικών επιχειρήσεων. Με βάση τα δημοσιευμένα στοιχεία του INEMY κάποιες περιφέρειες, εν μέσω εξαιρετικά ισχυρών πιέσεων, διατηρούν υψηλότερους βαθμούς ανθεκτικότητας. Για παράδειγμα, οι εμπορικές επιχειρήσεις της περιφέρειας Αττικής καταγράφουν μικρότερες απώλειες στον κύκλο εργασιών τους σε σύγκριση με αυτές των νησιωτικών περιοχών οι οποίες επλήγησαν με συντριπτικό τρόπο λόγω της κατάρρευσης της τουριστικής κίνησης. Ειδικότερα, το 97,4% των επιχειρήσεων στα νησιά θεωρεί ότι η πανδημία θα επηρεάσει αρνητικά τον κύκλο εργασιών της επιχείρησης για το 2020 σε σύγκριση με το 2019 (INEMY 2020: 8). Από την άλλη στην περιφέρεια Αττικής το ποσοστό αυτό περιορίζεται στο 80,6%, το οποίο παραμένει εξαιρετικά υψηλό μεν πολύ χαμηλότερο όμως άλλων περιοχών (σ. 8). Το στοιχείο αυτό επιβεβαιώνει τις σχετικές μελέτες που τονίζουν ότι σε μέρη όπου ο τουρισμός υποστηρίζει αρκετές θέσεις εργασίας και επιχειρήσεις οι αρνητικές συνέπειες θα είναι ιδιαίτερα ισχυρές. Έτσι παρότι στη διάρκεια της κρίσης επετεύχθη μια (έστω και αρνητικής) μορφής περιφερειακή σύγκλιση, λόγω της πανδημίας εκτιμάται μια όξυνση των αντιθέσεων μεταξύ των περιφερειών της χώρας, τουλάχιστον στο επίπεδο της επιχειρηματικότητας.

Επιπρόσθετα, μια ακόμα σημαντική παράμετρος της άνισης κατανομής των επιπτώσεων της πανδημίας είναι και η διαφοροποίηση της έντασης ανά υποκλάδο του λιανικού εμπορίου. Κάποιοι κλάδοι δέχονται δυσανάλογη συμπίεση σε σύγκριση με κάποιους άλλους. Για παράδειγμα η ένδυση-υπόδηση και ο οικιακός εξοπλισμός δέχονται ισχυρότερη πίεση σε σύγκριση με τον κλάδο των τροφίμων, ο οποίος και καταγράφει καλύτερες επιδόσεις καθ' όλη τη διάρκεια της πανδημίας. Είναι χαρακτηριστικό πως το 98% των εμπορικών επιχειρήσεων στην ένδυση και υπόδηση δηλώνει ότι θα καταγράψει τελικά μείωση του κύκλου εργασιών τους για το 2020 σε σύγκριση με το 2019 (σ. 8). Παρόμοια εικόνα διαμορφώνεται και στον κλάδο του οικιακού

εξοπλισμού στον οποίο 9 από τις 10 επιχειρήσεις εκτιμούν ότι θα καταγράψουν χαμηλότερο τζίρο μεταξύ 2019-2020. Από την άλλη πλευρά, το 24,2% των επιχειρήσεων που δραστηριοποιείται στον κλάδο του τροφίμου εκτιμά ότι θα καταγράψει είτε σταθερότητα, είτε αύξηση στον κύκλο εργασιών του για το ίδιο διάστημα (σ. 8). Αυτή η διαφοροποίηση αντανακλά και τις δομικές μεταλλαγές που αναμένονται στα καταναλωτικά πρότυπα. Ειδικότερα, όπως προκύπτει από τα μέχρι τώρα δεδομένα, τα καταστήματα που εμπορεύονται (διαρκή) αγαθά ελαστικής ζήτησης επηρεάζονται περισσότερο αρνητικά από την κρίση της πανδημίας. Σε ένα δεύτερο επίπεδο, το στοιχείο αυτό τεκμηριώνει την υπόρρητη αναποτελεσματικότητα των ασκούμενων οριζόντιων πολιτικών υποστήριξης της επιχειρηματικότητας υπογραμμίζοντας παράλληλα την αναγκαιότητα της διαμόρφωσης των κατάλληλων εργαλείων για την αντιμετώπιση των ισχυρών αλλά άνισα κατανεμημένων συνεπειών της πανδημίας.

2. Η χωρική κινητικότητα των επιχειρήσεων στην περιφέρεια Αττικής: Ανθεκτικότητα μέσω χωρικών ανισοτήτων;

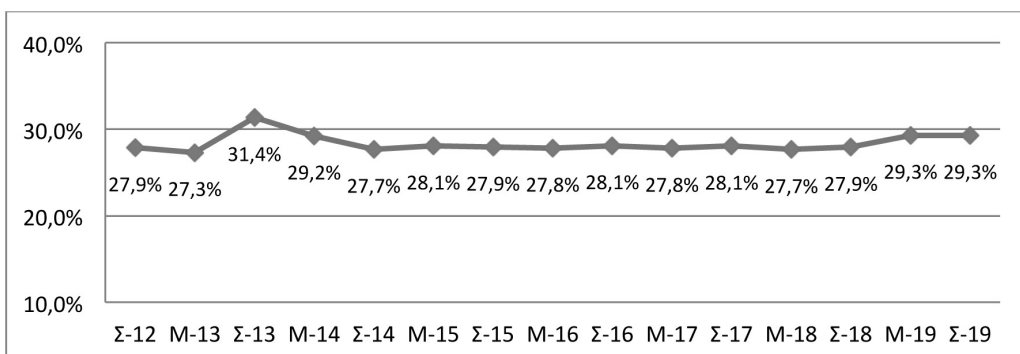
Σε όρους μεγέθους η περιφέρεια Αττικής εισέφερε μέχρι το 2017 (σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία της ΕΛ.ΣΤΑΤ.) το 48% του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος και το 43% της απασχόλησης της ελληνικής οικονομίας. Η περιφέρεια κατά τη διάρκεια της κρίσης υπέστη μια σημαντική δημογραφική συμπίεση η οποία προκάλεσε τη μείωση κατά 10% του συνολικού πληθυσμού της. Η πληθυσμιακή αυτή συρρίκνωση περιο-

ρισε την εσωτερική αγορά της περιφέρειας, μείωσε την ενεργό ζήτηση (effective demand), συρρίκνωσε τον κύκλο εργασιών και συνδυάστηκε με σημαντικό αριθμό λουκέτων επιχειρήσεων. Ωστόσο σε διάφορα μεγέθη και δείκτες η περιφέρεια Αττικής καταγράφει μια ιδιότυπη ανθεκτικότητα σε σύγκριση με τις άλλες περιφέρειες της χώρας. Και πάλι όμως αυτή η ανθεκτικότητα δεν κατανέμεται ισόρροπα ανάμεσα σε διαφορετικές περιοχές, αλλά διαφοροποιείται ανάμεσα σε αστικές, μικροαστικές, και εργατικές περιοχές. Έτσι, με όρους «λουκέτων», σε κάποιες περιοχές καταγράφεται αύξηση του αριθμού τους και σε κάποιες άλλες μείωση. Παράλληλα εντός των ίδιων περιοχών αποτυπώνονται ενδότερες διαφοροποιήσεις καθώς σημεία πόλοι-έλξης (πιάτσες) ενισχύονται εις βάρος άλλων σημείων τα οποία φθίνουν κατά τη διάρκεια της ύφεσης. Από το Σεπτέμβριο του 2012 μέχρι και σήμερα, καταγράφεται συστηματικά η εικόνα που παρουσιάζουν επιλεγμένες αγορές τόσο της Αττικής (μητροπολιτικές-τοπικές) όσο και άλλων σημαντικών περιφερειακών πόλων (Θεσσαλονίκη-Πάτρα).

Οι απογραφές αυτές αφορούν τις ισόγειες επαγγελματικές στέγες που υπάρχουν στο κάθε απογραφικό πεδίο. Τα απογραφικά πεδία οριοθετήθηκαν βάσει της σημειακής πυκνότητας εμπορικών επιχειρήσεων με δεδομένα εισόδου τη θέση της εκάστοτε επιχείρησης όπως αυτή προέκυψε από τα στοιχεία που μας παρείχε το ΓΕΜΗ. Με τον τρόπο αυτό υπολογίστηκαν επιφάνειες ιδιαίτερης συγκέντρωσης εμπορικών δραστηριοτήτων και βάσει αυτών επιλέχθηκαν απογραφικά πεδία για κάθε περιοχή μελέτης.⁵

Διαχρονικά, όπως φαίνεται και στο Γράφημα 1, η εξέλιξη των ανενεργών επαγγελματικών στεγών (λου-

Γράφημα 1: Η εξέλιξη του ποσοστού των ανενεργών επαγγελματικών στεγών στο σύνολο του απογραφικού πεδίου (Σεπτέμβριος 2012-Σεπτέμβριος 2019)

κέτα) παρουσιάζει ιστορικό υψηλό τον Σεπτέμβριο του 2013 (31,5%). Κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους παρατηρείται μια τάση αποκλιμάκωσης ενώ από τον Σεπτέμβριο του 2014 μέχρι και τον Σεπτέμβριο του 2018 διαπιστώνονται τάσεις σταθεροποίησης στο 28% περίπου του συνόλου των επιχειρηματικών στεγών. Στις δύο τελευταίες καταγραφές (Μάρτιος και Σεπτέμβριος του 2019) υπάρχει μια μικρή αύξηση της τάξης του 1% με συνέπεια οι ανενεργές στέγες εντός του απογραφικού πεδίου να υπερβαίνουν το 29% των συνολικών επαγγελματικών στεγών.

Όμως η κατανομή του ποσοστού των κλειστών/ανενεργών επαγγελματικών στεγών διαφοροποιείται μεταξύ των αγορών. Κάποιες αγορές παρουσιάζουν σταθερά υψηλό ποσοστό κλειστών επιχειρήσεων ενώ κάποιες άλλες αγορές χαμηλότερο. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι η επιχειρηματικότητα, σε χωρικό τουλάχιστον επίπεδο, παρουσιάζει σημαντικές διαφοροποιήσεις οι οποίες φαίνεται να έχουν την (μεσοπρόθεσμη) τάση να μετατραπουν σε ανισότητες. Τα δεδομένα του παρακάτω πίνακα είναι δηλωτικά αυτής της διαφαινόμενης τάσης. Το υψηλότερο ποσοστό κλειστών επιχειρήσεων καταγράφεται στην Καλλιθέα (44,1%), τον Πειραιά (37,5%), την Νέα Ιωνία (29,4%) και το Περιστέρι (27,1%). Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι περιοχές με πε-

ρισσότερο μικροαστικά και εργατικά χαρακτηριστικά καταγράφουν αυξημένο αριθμό λουκέτων. Θα μπορούσε κανείς να διατυπώσει σε αυτό το σημείο μια υπόθεση εργασίας σχετικά με τις μικροαστικές περιοχές. Αυτές που αντιπροσωπεύουν τα παλαιά μικροαστικά στρώματα όπως η Καλλιθέα ή η Ν. Ιωνία έχουν έντονα το στοιχείο της πρόσμιξης με εργατικά στρώματα της δεκαετίας του 1960-1970. Αντίθετα, η εικόνα στις αστικές, αν μπορούν να χαρακτηριστούν ως τέτοιες, περιοχές εμφανίζεται πολύ διαφορετική, με τη Γλυφάδα (12,8%), την Κηφισιά (22,8), το Μαρούσι (22,1%) και το Χαλάνδρι (22,1%) να διατηρούν σταθερά πολύ χαμηλότερα ποσοστά κλειστών επαγγελματικών στεγών (λουκέτα).

Η κινητικότητα των επιχειρήσεων

Ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον στοιχείο που αναδεικνύει τις αντιφάσεις που καταγράφονται εντός της ίδιας περιοχής αποτελεί η παρατήρηση της κινητικότητας των επιχειρήσεων. Όπως διαφαίνεται, ακόμα και στην ίδια περιοχή παρουσιάζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις οι οποίες αναλόγως της δυναμικής τους μετατρέπονται σε μικρο-χωρικές ανισότητες. Η μελέτη της κινητικότη-

Πίνακας 1. Η αναλογία ανοιχτών-κλειστών επιχειρήσεων ανά περιοχή καταγραφής (Σεπτέμβριος 2019)

Πόλη	Ανοιχτές επιχειρήσεις	Κλειστές επιχειρήσεις	Σύνολο	%Ανοιχτών επιχειρήσεων	%Κλειστών επιχειρήσεων
Καλλιθέα	1.834	1.448	3.282	55,9%	44,1%
Πειραιάς	1.792	1.074	2.866	62,5%	37,5%
Νέα Ιωνία	994	414	1.408	70,6%	29,4%
Περιστέρι	1.079	402	1.481	72,9%	27,1%
Αθήνα	4.813	1.689	6.502	74,0%	26,0%
Κηφισιά	321	95	416	77,2%	22,8%
Μαρούσι	505	136	641	78,8%	21,2%
Χαλάνδρι	1.029	292	1.321	77,9%	22,1%
Γλυφάδα	672	99	771	87,2%	12,8%
Σύνολο	18.143	7.518	25.661	70,7%	29,3%

τας αφορά την περαιτέρω εμβάθυνση σε κάθε αγορά, αφού η φαινομενική σταθερότητα που διαπιστώνεται τις περισσότερες φορές στο επίπεδο του συνόλου της αγοράς (σχετικά σταθερή αναλογία ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών) προσιδιάζει με αυτό που αποκαλείται «παίγνιο μηδενικού αθροίσματος» [zerosum game] και επομένως δεν αρκεί για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Τουναντίον, στην πραγματικότητα καταγράφεται μια αλληλουχία επιχειρηματικών κινήσεων (άνοιγμα-κλείσιμο-μετεγκατάσταση). Καταγράφονται έτσι πέντε διαφορετικές κατηγορίες κινητικότητας:

1. *Θετική κινητικότητα: επιχειρήσεις που άνοιξαν τα δύο προηγούμενα εξάμηνα.* Πρόκειται για περιπτώσεις αναζωογόνησης της αγοράς, καθώς νέες επιχειρήσεις ανοίγουν στη θέση κενών (για περισσότερο από ένα εξάμηνο) επαγγελματικών στεγών. Η περίπτωση αυτή συμβάλλει θετικά στο ισοζύγιο ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών.
2. *Αρνητική κινητικότητα: επιχειρήσεις που έκλεισαν τα δύο προηγούμενα εξάμηνα.* Η περίπτωση αυτή συμβάλλει αρνητικά στο ισοζύγιο ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών.
3. *Κινητικότητα αντικατάστασης τύπου I: επιχειρήσεις που αντικατέστησαν άλλες ανοιχτές επιχειρήσεις τα δύο προηγούμενα εξάμηνα.* Η περίπτωση αυτή αφορά τη λεγόμενη ανακύκλωση επιχειρηματικών στεγών, καθώς η μεταβολή από μία ενεργή επιχείρηση σε κάποια άλλη ενεργή επιχείρηση συντελείται σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα. Σε γεωγραφικό επίπεδο αυτό αναδεικνύει τις περιοχές «φιλέτα», όπου η επαγγελματική στέγη δεν μένει κενή για περισσότερο από έξι μήνες. Η περίπτωση αυτή δεν επηρεάζει το ισοζύγιο ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών παρά μόνο την ενδοκλαδική διάρθρωση της αγοράς. Εάν η αντικατάσταση αφορά ομοειδείς επιχειρήσεις, τότε πρόκειται για «ανακύκλωση» επαγγελματικών στεγών, καθώς ένας νέος επιχειρηματίας του ίδιου κλάδου επιχειρεί στη θέση κάποιου άλλου, ο οποίος εγκατέλειψε.
4. *Κινητικότητα αντικατάστασης τύπου II: επιχειρήσεις που άνοιξαν σε θέση κλειστών κι έκλεισαν μέσα στα δύο προηγούμενα εξάμηνα.* Η περίπτωση αυτή είναι ιδιαίτερα αρνητική, καθώς ανενεργές επιχειρηματικές στέγες αντικαταστάθηκαν από νέες επιχειρήσεις, οι οποίες όμως έκλεισαν εντός εξαμήνου. Τέτοιες περιπτώσεις δεν επηρεάζουν αρνητικά το ισο-

ζύγιο ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών. Σε γεωγραφικό επίπεδο η συγκέντρωση παρατηρήσεων «κινητικότητα αντικατάστασης Τύπου II» μπορεί να αναδεικνύει και περιοχές σε «βαθεία κρίση».

5. *Κινητικότητα αντικατάστασης τύπου II: επιχειρήσεις που άνοιξαν σε θέση κλειστών κι έκλεισαν μέσα στα δύο προηγούμενα εξάμηνα.* Η περίπτωση αυτή είναι η δυσμενέστερη δυνατή: ενεργές επιχειρήσεις αντικαταστάθηκαν από νέες, οι οποίες όμως έκλεισαν σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα (εντός εξαμήνου). Η περίπτωση αυτή επηρεάζει αρνητικά το ισοζύγιο ενεργών-ανενεργών επαγγελματικών στεγών και σε αρκετές περιπτώσεις διαφοροποιεί την κλαδική σύνθεση της αγοράς.

Έτσι λοιπόν σε συνολικό επίπεδο για τον Σεπτέμβριο του 2019 στα απογραφικά πεδία της έρευνας καταγράφονται 7.518 κλειστές επιχειρήσεις. Μάλιστα από τις επιχειρήσεις αυτές οι 1.475 (19,6%) είναι περιπτώσεις αρνητικής κινητικότητας, δηλαδή επιχειρήσεις που είχαν καταγραφεί ως ανοιχτές/ενεργές έναν χρόνο πριν (Σεπτέμβριος 2018/Σεπτέμβριος 2019). Αντίθετα η θετική κινητικότητα περιορίζεται σε 1.189 περιπτώσεις σε σύνολο 2.664 περιπτώσεων κινητικότητας. Η παρατήρηση αυτή εισφέρει στην κατανόηση της κατανομής των *λουκέτων* μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Αττικής. Σε σχέση με την κινητικότητα, για το 2019 έχουμε τα κάτωθι δεδομένα (Γράφημα 2):

Θετική κινητικότητα: 795

Αρνητική κινητικότητα: 1.475

Κινητικότητα αντικατάστασης τύπου I: 367

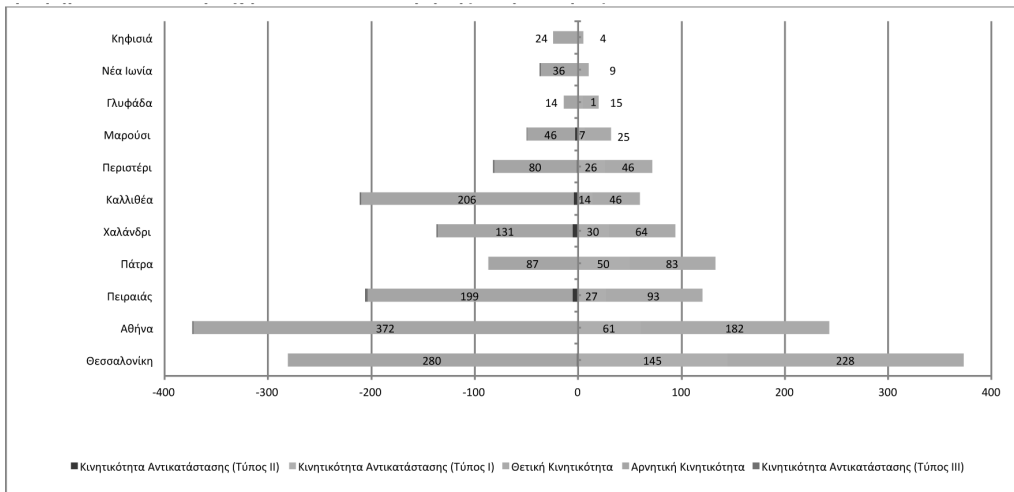
Κινητικότητα αντικατάστασης Τύπου II: 19

Κινητικότητα αντικατάστασης Τύπου III: 8

Σε πανελλαδικό επίπεδο, η περιοχή της Αθήνας καταγράφει 616 περιπτώσεις κινητικότητας 132 λιγότερες σε σχέση με το 2018. Εντυπωσιακό είναι ότι το 60% αυτών αποτελούν περιπτώσεις αρνητικής κινητικότητας στοιχείο που τεκμηριώνει την αύξηση των *λουκέτων* στην Αθήνα μεταξύ 2018-2019. Οι περιπτώσεις κινητικότητας αντικατάστασης τύπου I έχουν διπλασιαστεί ως προς το ποσοστό που αντιστοιχούν στο σύνολο της κινητικότητας εντός του πεδίου, σε σχέση με την προηγούμενη καταγραφή. Εντός των ζωνών του απογραφικού πεδίου οι περισσότερες αξιοσημείωτες δια-

Γράφημα 2: Η ανά περιοχή και τύπο κατανομή της κινητικότητας

φοροποιήσεις είναι το ποσοστό της αρνητικής κινητικότητας στα Εξάρχεια όπου ανέρχεται στο 71% των περιπτώσεων κινητικότητας εντός της ζώνης. Αντιθέτως υψηλή κινητικότητα αντικατάστασης τύπου I παρατηρείται στο εμπορικό κέντρο της Αθήνας με το 14% των περιπτώσεων να είναι τέτοιου τύπου. Το στοιχείο αυτό δείχνει ότι εντός της πόλης διαμορφώνονται αντιθετικοί πόλοι, με κάποιους από αυτούς να είναι θετικοί (π.χ. Ερμού, Κολωνάκι κ.λπ.) και κάποιους άλλοι αρνητικοί (π.χ. Εξάρχεια).

Σε πανελλαδικό επίπεδο, η τρίτη περιοχή κατά φθίνουσα σειρά όσον αφορά τον συνολικό πλήθος των περιπτώσεων κινητικότητας είναι ο Πειραιάς με 326 περιπτώσεις οι οποίες και αντιστοιχούν στο 12% των συνολικών περιπτώσεων κινητικότητας που καταγράφηκαν για το 2019. Στον Πειραιά, όπως και στην Αθήνα, το ποσοστό της αρνητικής κινητικότητας ξεπερνά το 60% των περιπτώσεων και είναι μεγαλύτερο κατά 6 ποσοστιαίες μονάδες από αυτό του συνόλου των απογραφικών πεδίων. Το κέντρο του Πειραιά συσσωρεύει

Χάρτης 1. Η κινητικότητα στην Αθήνα

Χάρτης 2. Η κινητικότητα στον Πειραιά

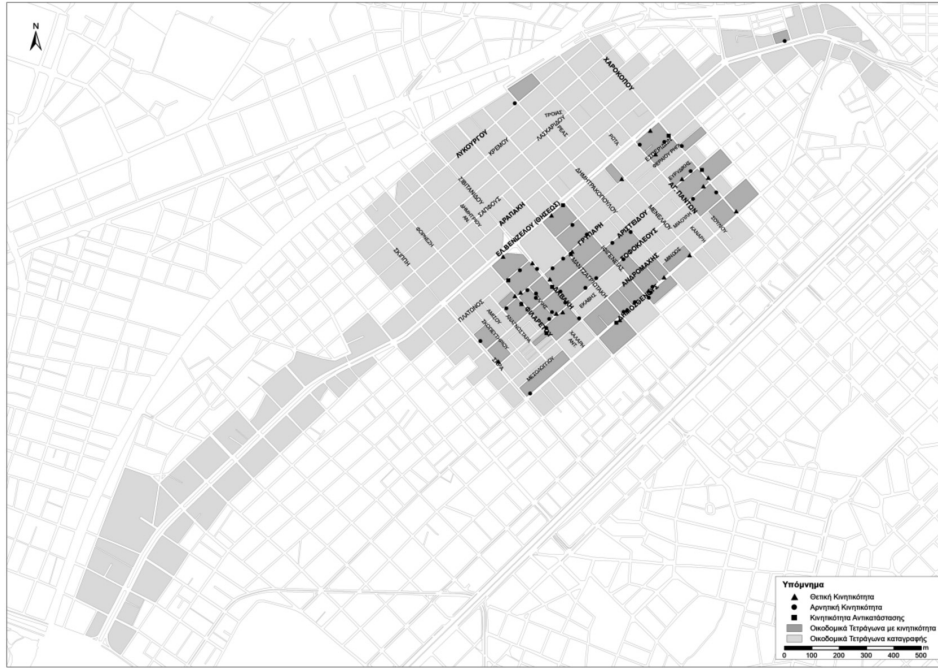
σχεδόν το σύνολο των περιπτώσεων της κινητικότητας αντικατάστασης τύπου I, η ζώνη του Λιμανιού διαφοροποιείται σχετικά με τις υπόλοιπες λόγω της υψηλής συγκέντρωσης αρνητικής κινητικότητας, ενώ η ζώνη της Τερψιθέας εμφανίζει αυξημένη αναλογία θετικής κινητικότητας σε σύγκριση με το σύνολο του πεδίου. Η παρατήρηση αυτή δείχνει ότι, όπως και στην Αθήνα, εντός της πόλης του Πειραιά καταγράφεται η δημιουργία ενός επιχειρηματικού πόλου έλξης που σχετίζεται και με την αύξηση της διαφορικής γαιοπροσόδου στην περιοχή αυτή (αυξημένα ενοίκια) όσο και με την επιτάχυνση της απαξίωσης της εμπορικής αξίας της επαγγελματικής στέγης σε άλλες περιοχές (π.χ. η περιοχή γύρω από το λιμάνι).

Σε επίπεδο περιφέρειας Αττικής η Καλλιθέα βρίσκεται στην 4^η θέση ως προς το συνολικό πλήθος των περιπτώσεων κινητικότητας (271 περιπτώσεις). Βρίσκεται όμως στην 5^η θέση αναφορικά με τις περιπτώσεις θετικής κινητικότητας (64 περιπτώσεις) και στην 6^η για τις περιπτώσεις κινητικότητας αντικατάστασης I (14 περιπτώσεις). Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια περιοχή με θετικού τύπου περιπτώσεων κινητικότητας. Οι περιπτώσεις αρνητικής κινητικότητας ανέρχονται στο 76% του συνόλου εντός ζώνης. Γενικά η Καλλιθέα παρουσιάζει ση-

μαντικές υστερήσεις οι οποίες εκτείνονται σε όλο το χρονικό βάθος της κρίσης και έχουν το σωρευτικό αποτέλεσμα να αποτελεί, σε ποσοστιαίους πάντοτε όρους, την πρωταθλήτρια των κλειστών επαγγελματικών στεγών. Μάλιστα όσο απομακρυνόμαστε από την κεντρική οδική αρτηρία της Ελ. Βενιζέλου η ένταση της αρνητικής κινητικότητας φαίνεται να ενισχύεται.

Η περιοχή του Χαλανδρίου έρχεται 5^η με 231 περιπτώσεις κινητικότητας, περίπου 9% επί των συνολικών περιπτώσεων σε όλα τα απογραφικά πεδία. Το Χαλάνδρι παρουσιάζει την ίδια εσωτερική κατανομή περιπτώσεων κινητικότητας με το σύνολο όλων των απογραφικών πεδίων με 131 περιπτώσεις αρνητικής κινητικότητας, 64 θετικής και 30 κινητικότητας αντικατάστασης τύπου I.

Χάρτης 3. Η κινητικότητα στην Καλλιθέα

Χάρτης 4. Η κινητικότητα στο Χαλάνδρι

Τέλος, η περιοχή του Περιστερίου συγκεντρώνει το 5,8% των παρατηρήσεων στο σύνολο των απογραφικών πεδίων με 154 περιπτώσεις. Η δυναμική που είχε καταγραφεί το 2018 με το θετικό ισοζύγιο κλειστών-ανοιχτών επιχειρήσεων εντός του έτους ανατρέπεται

για το 2019 καθώς το 52% των περιπτώσεων κινητικότητας εντός του πεδίου είναι αρνητική και το 30% θετική. Διαφοροποίηση υπάρχει μεταξύ των δύο ζωνών στο απογραφικό πεδίο με το κέντρο του Περιστερίου να εμφανίζει σαφώς μικρότερο ποσοστό αρνητικής κι-

Χάρτης 5. Η κινητικότητα στο Περιστέρι

νητικότητας σε σύγκριση με τον Αγ. Ιερόθεο. Η μελέτη της κινητικότητας των επιχειρήσεων τεκμηριώνει το γεγονός της διαμόρφωσης δύο αντιθετικών πόλων με τον έναν να ελκύει το άνοιγμα και την αντικατάσταση επαγγελματικών στεγών και τον άλλο να «βιώνει» μια αύξηση των λουκέτων μεταξύ 2018-2019.

Ένας ανοικτός επίλογος

Μια από τις βασικές διαπιστώσεις που προκύπτουν κατά τη μελέτη της οικονομικής, κοινωνικής και γεωγραφικής εξέλιξης του λιανικού εμπορίου είναι ότι αποτελεί έναν κλάδο σε διαρκή κίνηση. Αδιαμφισβήτητα κατά τη διάρκεια της ύφεσης το λιανικό εμπόριο υπέστη έναν μετασχηματισμό σε επίπεδο μεγέθους καθώς συρρικνώθηκε σε εντυπωσιακό βαθμό (μείωση του κύκλου εργασιών κατά -33,7% μεταξύ 2008-2018). Η πανδημία της COVID-19 φαίνεται πως προετοιμάζει έναν δεύτερο μετασχηματισμό, ο οποίος μάλλον φαίνεται να οδηγείται προς την κατεύθυνση της αύξησης των ανισοτήτων. Οι μικρότερες επιχειρήσεις έχουν να αντιμετωπίσουν εκτός από τις αναμενόμενες δυσκολίες μιας ακόμα κρίσης, τον προκλητικό ανταγωνισμό του ψηφιακού μετασχηματισμού. Με μειωμένο τζίρο, αυξημένες υποχρεώσεις και αυξανόμενη αβεβαιότητα φα-

ντάζει σχεδόν αδύνατον να επιχειρήσουν να επενδύσουν σε αυτό που ακόμα και περίφημο πρόγραμμα ανάκαμψης το επιβάλλει: digitalization. Είμαστε επομένως ενώπιον μια τριπλής ανισότητας: μεγέθους επιχείρησης, κλάδου δραστηριοποίησης και χώρου/περιοχής ένταξης. Εκείνης ανάμεσα στους μικρούς και τους μεγάλους, εκείνης ανάμεσα στο είδος και φυσικά ανάμεσα στις διαφορετικές περιοχές που είναι εγκατεστημένοι. Το τελευταίο συνδέεται σαφώς και με τα ιδιαίτερα καταναλωτικά πρότυπα και το διαθέσιμο εισόδημα των κατοίκων. Διαχρονικά ζητήματα που απασχολούν την κριτική πολιτική οικονομία όπως της σχετικής φτώχειας, της πυραμίδας των αναγκών, των ανισοτήτων, των φθινουσών αποδόσεων αλλά και των καταναλωτικών προτιμήσεων θα μπορούν να απαντηθούν με περισσότερη ενάργεια εφόσον λάβουν υπόψη τους τον χωρικό παράγοντα και τη γεωγραφική διάσταση. Άλλωστε η καθαυτό έννοια της ανισότητας είναι πολυεπίπεδη και απαιτεί μια διεπιστημονική προσέγγιση.

Σημειώσεις

3. Οι επιπτώσεις της δημοσιονομικής προσαρμογής υπήρξαν ασύμμετρες, αφού το πραγματικό προϊόν μειώθηκε κατά 25% ενώ το ποσοστό του πληθυσμού που βρίσκεται στα όρια της φτώχειας αυξήθηκε κατά 8% και δεν μειώθηκε ουσιαστικά από τότε (IMF 2018).

4. <https://www.inditex.com/en/article?articleId=648065&title=Con+hasta+el+88%25+de+las+tiendas+cerradas%2C+la+ca%C3%A9+de+ventas+se+l+mita+al+44%25>

5. Ο υπολογισμός της πυκνότητας πραγματοποιήθηκε σε περιβάλλον GIS με τη χρήση του αλγορίθμου KernelDensityEstimation (KDE). Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ....

Βιβλιογραφία

Ελληνική

Αρανίτου, Β. (2020), «Οι ασύμμετρες επιπτώσεις στην ελληνική επιχειρηματικότητα από την κρίση του Coronavirus», *Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς –Σειρά COVID-19: Αθήνα*.

ΕΛ.ΣΤΑΤ. (2020), «Εξέλιξη κύκλου εργασιών επιχειρήσεων σε αναστολή λειτουργίας λόγω της πανδημίας της νόσου του κορωνοϊού 2019 (COVID-19)», Ιούλιος 2020

IN.EM.Y. (2020), «Η πορεία του λιανικού εμπορίου την περίοδο του COVID-19: Μια πρώτη αποτίμηση», Σεπτέμβριος 2020

Λαμπριανίδης, Λ. (2020), «Το Σχέδιο Ανάπτυξης της κυβέρνησης δεν απηχεί τις ανάγκες και τις προσδοκίες της κοινωνίας: Κάποιες πρώτες σκέψεις για το “Σχέδιο Πισσαρίδη”», *Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών ΕΝΑ*

Ξενόγλωσση

Djankov, S and U Panizza (2020). *COVID-19 in Developing Economies*, a VoxEU.org eBook, CEPR Press. <https://voxeu.org/content/covid-19-developing-economies>

European Commission (2018). «Commission Staff Working Document: Enhanced surveillance report», Νοέμβριος 2018.

European Commission (2019), «SBA Fact Sheet Greece 2019», Brussels: European Commission

Hadjimichalis, C. (2018). *Crisis Spaces: Structures, Struggles and Solidarity in Southern Europe*, London and New York: Routledge

International Monetary Fund (2018). *World Economic Outlook: Cyclical Upswings, Structural Change*, World Economic and Financial Services, Washington, Οκτώβριος 2018

Kara, A. and Liadze, I. (2020). «The macroeconomics of de-globalisation», *National Institute Economic Review*, No 253, pp. 1-2

Liddle, J. (2009). «Regeneration and Economic Development in Greece: De-industrialisation and Uneven Development», *Local Government Studies*, 35 (3), 335-354.

Pitelis, C. and Antonakis, N. (2003). «Manufacturing and competitiveness: the case of Greece», *Journal of Economic Studies*, 30 (5), 535-547

Tsoufdis, L. and Tsaliki, P. (2014). «Unproductive labour, capital accumulation and profitability crisis in Greek economy», *International Review of Applied Economics*, 28 (5), 562-585

Zettelmeyer, J. (2018). «Managing Deep Debt Crises in the Euro Area: Towards a Feasible Regime», *Global Policy*, 9 (51): 70-79